

Mirosław Jankowiak

Slovanský ústav Akademie věd České republiky /

Institute of Slavonic Studies of the CAS, Czech Republic

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6212-1463>

e-mail: jankowiak@slu.cas.cz

Granice zasięgu gwar białoruskich w świetle badań lingwistów. Część I: pogranicze białorusko-rosyjskie

The limits of the range of Belarusian dialects in the research of linguists.

Part I: The Belarusian-Russian borderland

*Межы функцыянавання беларускіх гаворак у святле даследаванняў
лінгвістаў. Частка I: беларуска-расійскае памежжа*

ABSTRACT: The article discusses the range of occurrence of Belarusian sub-dialects on the Belarusian-Russian borderland in the light of linguistic research. Selected publications covering the period from the mid-nineteenth century, texts of the interwar period, post-war times of the USSR and the years after the collapse of the Soviet Union were analysed. The focus was on publications by Belarusian, Russian and Polish authors. The approach to the issue of the linguistic borderland changed chronologically, depending on the adopted research methods and understanding of the terms “transitional / mixed dialect”, the development of linguistic geography, the progressing process of Russification and political and ideological factors.

KEYWORDS: dialectology, Belarusian dialects, Russian dialects, Belarusian-Russian linguistic borderland, transitional sub-dialects, ideology.

Zagadnienie zasięgu gwar białoruskich i wyznaczenie areału zamieszkiwanego przez etnos białoruski nurtowało badaczy tego regionu już w XIX w. Kryteria przyjmowane przez poszczególnych naukowców, historyków, etnografów czy lingwistów były różne i zmieniały się nie tylko w zależności od okresu historycznego, ale również aspektów pozanaukowych. Najłatwiejsze stało się określenie zasięgu występowania gwar białoruskich na pograniczu bałtycko-słowiańskim, tj. względem dialektów i języków litewskiego i łotewskiego. Więcej kontrowersji wzbudzała granica zachodnia z Polakami i południowa

z Ukraińcami. Równie kontrowersyjne jest pogranicze białorusko-rosyjskie, które wzbudza wiele emocji ze względu na wykorzystywanie nienaukowych argumentów. Sprzyjają temu bliskość genetyczna języka białoruskiego i rosyjskiego oraz metodologiczne trudności w wyznaczeniu granic funkcjonowania dialektów dwóch pokrewnych sobie języków. Nie mniej ważną rolę odgrywały czynniki polityczne – badacze nie mogli pisać o swoich poglądach ze względu na cenzurę.

W niniejszym artykule prześledzone i opisane zostaną różne punkty widzenia na kwestie zasięgu gwar przez badaczy białoruskich, rosyjskich i polskich, poczynając od połowy XIX w. po najnowsze publikacje lingwistyczne. Analizie poddane zostaną tylko wybrane prace, które, zdaniem autora, najlepiej oddają podejście poszczególnych badaczy tworzących w różnych okresach historycznych.

Prace lingwistów okresu carskiego

W drugiej połowie XIX zainteresowanie etnografią i dialektami wzrosło znacząco, co przekładało się na powstawanie szeregu prac traktujących o etnicznych granicach oraz zasięgu gwar poszczególnych języków. W 1875 r. powstała *Etnograficzna mapa europejskiej Rosji* Aleksandra Ritticha, nieco później *Etnograficzna mapa plemienia białoruskiego* Joachima Karskiego (1903), mapa Mitrofana Downar-Zapolskiego (1919) czy Moskiewskiej Komisji Dialektologicznej (*Dialektologiczna mapa języka ruskiego w Europie*, 1914).

Granice zasięgu języka białoruskiego zostały już określone w latach 60. XIX w. we wstępie słownika Władimira Dala pt. *Толковый словарь живаго великорусскаго языка* [Даль 1863–1866]. Autor omówił trzy narzecza – wschodnie, zachodnie i południowe. Jak pisze we wstępie, zachodnie narzecze

ciągnie się od Moskwy na zachód i niezauważenie przechodzi w czyste białoruskie, o którym świadczy już nawet gwara w okolicach Wołokołamska, Rugi i Możajska <...>. Narzecze to obejmuje gubernie: smoleńską, witebską, mohylewską, kowieńską, wileńską, grodzieńską, mińską; tam tylko panowie i szlachta mówią po polsku [Даль 1880: LXXIV–LXXV].

Wśród cech białoruskich wymienił takie, jak:

- akanie,
- przejście nieakcentowanego *u* na początku sylaby w *ǔ* niezgłoskotwórcze,
- przejście *v* i *l* w *ǔ* niezgłoskotwórcze,
- protetyczne *v* przed *o*, *u*,
- wymowa przyimka *s* jak *z*,
- dziekanie i ciekanie,
- stwardniałe spółgłoski szumiące *ž*, *š*, *č*,
- alternacja tylnojęzykowych spółgłosek *k*, *h*,

- wydłużenie spółgłosek w pozycji interwokalicznej, /l', c'c',
- wymowa *f* jako *chw*,
- końcówka -y w M. Im rzeczowników (*liasy, vokny*),
- miękka końcówka czasowników w 3 os. lp. i Im. (np. *jon chodzić, jany chodzic*) [Даль 1880: LXXV-LXXVI].

W białorutenistyce przywiązuje się ogromną wagę do prac wybitnego slawisty Joachima Karskiego, który, pracując w Carskim Uniwersytecie Warszawskim, odbył w 1903 r. ekspedycję w celu wyznaczenia zasięgu etnosu białoruskiego na pograniczach z sąsiednimi narodami. Podstawą do wyznaczenia tych granic była przede wszystkim mowa badanej ludności, a dokładniej ich codzienna gwara. Na swojej mapie [Карский 1903] badacz wyznaczył zasięg gwar białoruskich: linia przebiega od Korsowki na pograniczu słowiańsko-łotewskim na wschód, powyżej Newła, dalej nieco na południe od Wielkich Łuków i dalej na wschód po Rzew. Stamtąd granica szła na południe, zostawiając po białoruskiej stronie Dorogobuż, Jelnię, Rosławł, Mglin i dobiega do Nowogrodu Siewierskiego, skąd dalej idzie na zachód w stronę Czernihowa, który pozostaje po ukraińskiej stronie. Ze względu na pionierskie badania J. Karskiego i znaczenie dla całej białorutenistyki, poniżej przytaczam obszerniejszy opis lingwisty, w którym ukazuje granicę z narzeczami języka rosyjskiego:

Принимая во внимание указанные особенности белорусских говоров, границу их с великорусским наречьем в Орловской губернии можно провести приблизительно в Трубчевском и Брянском уездах по правому берегу р. Десны. В обоих этих уездах к западу от Десны наблюдается несомненно белорусский тип <...>. Но чистая белорусская речь в Трубчевском уезде лишь в 2-х приходах Семяцком (в 12 верстах от ст. Почеп) и Котовском, лежащих по р. Рожку, притоку Судости <...>. В Брянском уезде чистые белорусы в Акулицкой волости (Акуличи в 35 верстах от ст. Акуличи) и отделенной от нее в последнее время волости лутенской <...>. Далее граница белорусской области переходит в Жиздринский уезд Калужской губернии <...>. Рассматривая особенности языка этих полевых, приходим к заключению, что жители самой западной части Жиздринского и Масальского уездов, действительно, белорусы, но только принявшие немало особенностей из южновеликорусских говоров. У них, между прочим, уже нет и дзеканья и твердого *p*. Белорусские особенности заметны здесь в большей или меньшей степени лишь в местностях, прилегающих к Десне, по границе Рославльского и отчасти Ельнинского уездов Смоленской губернии [Карский 2006: 43].

Jak widać z zamieszczonego opisu, granicę występowania gwar białoruskich lingwista wyznaczył daleko na wschód od obecnej granicy państwowej – zaliczył do białoruskiego obszaru językowego wszystkie ziemie położone na zachód od miasta Briańsk. W dalszej części opisu również prawie całą historyczną Smoleńszczyznę zakwalifikował jako białoruskojęzyczną:

В Смоленской губернии граница белорусского племени идет по меже между уездами Дорогобужским и Бельским, с одной стороны, и Юхновским, Вяземским и Сычевским – с другой; причем большая часть губернии населена белорусским племенем и лишь четыре восточные уезда (Юхновский, Вяземский, Сычевский и Гжатский) принадлежат южновеликорусскому наречью. Вообще, к востоку от Смоленска по железным дорогам (которых здесь много) белорусская речь уступает место великорусской, как это удалось наблюдать мне лично.

В Тверской губернии белорусские поселения с некоторыми особенностями даже северновеликорусских говоров (взаимная мена ч и ц), начинаются у г. Зубцова, далее тянутся по правому берегу Волги (Молодой Туд), где живут тудовляне, заходя иногда даже и на левый ее берег (по р. Итомле в Ржевском уезде и р. Малой Коше в Осташковском; затем граница белорусских говоров подходит к истокам Волги и Зап. Двины. Белорусское дзеканье, по Далю, слышится в Корчеве и Торжке.

В восточной части Псковской губернии белорусы не простираются дальше Зап. Двины. Затем граница белорусской области идет по южным частям Великолуцкого, Торопецкого, Опоческого уездов <...> [Карский 2006: 43].

Zaprezentowana w 1903 r. przez Joachima Karskiego mapa z granicami narodu białoruskiego i zasięgu gwar białoruskich stała się jedną z najbardziej rozpoznawalnych i cytowanych prac w białoruskim językoznawstwie. Wyniki jego badań nie tylko odegrały bardzo ważną rolę w językoznawstwie białoruskim, ale były i do dzisiaj są często przytaczane nawet przez działaczy białoruskich, odrzucających politykę rusyfikacji.

Kolejną niezmiernie ważną mapą jest sporządzona w 1914 r. przez Moskiewską Komisję Dialektologiczną *Dialektologiczna mapa języka ruskiego w Europie* [Дурново, Соколовъ, Ушаковъ 1915]. Autorzy opisali zasięg gwar białoruskich następująco:

Такимъ образомъ, б.-р. нарѣчіе занимаетъ почти всю Витебскую г. без с.-з. части (безъ з. частей Люцынскаго, Рѣжицкаго и Двинскаго), ю.-в. часть Илукстскаго у. Курляндской г., с.-в. часть Новоалесксандровскаго у. Ковенской г., почти всю Смоленскую безъ Гжатскаго и части Сычевскаго у., ю.-з. часть Ржевскаго у. Тверской г., з. часть (больше половины) Калужской, з. часть Брянскаго и Трубчевскаго у. Орловской г., с. половину Черниговской г. [Дурново, Соколовъ, Ушаковъ 1915: 48].

Ponadto autorzy ukazują gwary przejściowe pomiędzy białoruskimi a wielkoruskimi [Дурново, Соколовъ, Ушаковъ 1915: 56]. Przejściowy czy też mieszany charakter gwar np. Smoleńszczyzny, zauważany już był w XIX w. Tak je w 1857 r. opisywał P. Szestakow:

И потому в нынешних обитателях Смоленской губернии мы замечаем двойственность характеров. Жители уездов, отдаленных от Польши, Юхновского, Гжатского, Сычевского, Бельского и (отчасти) Вяземского, носят черты характера великорусов. В прочих уездах преобладает

белорусский элемент. Язык их не чисто великорусский, а какая-то смесь с белорусским и польским [Шестаков 1857: 20, 22–23].

Piotr Golubowski zróznicowania dialektalnego Smoleńszczyzny doszukiwał się w czasach sprzed powstania plemion wschodniosłowiańskich. Podkreślał, że cechy bardziej ruskie wykształciły się na obszarze zamieszkiwanym wcześniej przez ludy ugrofińskie, z kolei te bardziej białoruskie na dawnym substracie bałtyckim [Голубовский 1895].

Badania lingwistów okresu carskiego charakteryzowało inne podejście metodologiczne niż badaczy współczesnych. Zasięg gwar określali na podstawie kilku wybranych cech fonetyczno-morfologicznych, które klasyfikowali bądź to jako typowo białoruskie, bądź to jako rosyjskie. Należy podkreślić, że kwalifikacja przynależności narzeczy do poszczególnych języków odbywała się przy braku kompleksowych badań arealnych, ukazujących pełny i całościowy zasięg cech fonetycznych czy gramatycznych. Większość lingwistów tego okresu dostrzegała trudności w dokładnym wyznaczeniu granicy, ale zachodnią Briańszczyznę, większą część Smoleńszczyzny oraz południowe ziemie obecnego obwodu pskowskiego kwalifikowali jako obszar białoruskojęzyczny.

Okres międzywojenny: prace lingwistów białoruskich i związanych z Białoruską SRR

Okres międzywojenny, szczególnie lata białorutenizacji, był czasem dużego zainteresowania językiem białoruskim i gwarami białoruskimi. Z ośrodkiem mińskim współpracowały takie osoby, jak Piotr Buzuk, lingwista pochodzący z Odessy, ale potem związany z Instytutem Kultury Białoruskiej oraz Akademią Nauk, czy Paweł Rastorgujew. Osoby te uzyskały edukację jeszcze w okresie carskim i w ich pracach, szczególnie okresu wcześniejszego, dostrzega się liczne nawiązania do tego czasu.

Jednym z najbardziej rozpoznawalnych białoruskich lingwistów był niewątpliwie wspomniany już wcześniej Joachim Karski, który od 1921 r. związał swoją karierę naukową z St. Petersburgiem. W r. 1924 w Leningradzie ukazał się jego podręcznik *Русская диалектология*. Pracę tę warto wspomnieć m.in. dlatego, że lingwista w 1903 r. określił zasięg etnosu białoruskiego na podstawie gwar białoruskich, a obszar ich funkcjonowania był większy niż mapy zaproponowane w publikacji *Опыт диалектологической карты русского языка в Европе* autorstwa Nikołaja Durnowo, Nikołaja Sokołowa i Dmitrija Uszakowa [Карский 1924]. Od jego wiekopomnej ekspedycji minęło ćwierć wieku i lingwista miał już doświadczenie wielu lat wykładania dialektologii na uniwersytecie, kolejne ekspedycje dialektologiczne i dostęp do wielu nowych publikacji.

W omawianej książce znalazła się charakterystyka gwar rosyjskich, białoruskich oraz ukraińskich, a autor zagadnieniu granic narzeczy białoruskich poświęcił dwie strony:

со стороны великорусов – по самым южным частям уездов Опоческого, Великолуцкого и Торопецкого Псковской губернии, по югозападным окраинам Осташковского и Ржевского уездов Тверской г. (в последнем па верховьям р. Туда); далее граница опускается на юг по Смоленской г., захватывая в белорусскую область Бельский, Поречский, Духовщинский, Смоленский, Красненский, Рославский (отчасти со смешанным населением), Дорогобужский и Ельнинский уезды (кроме восточных окраин двух последних); затем она касается самой западной части Жиздринского у. Брянской губ. И подходит к р. Десне, отделяя в Белорусскую область две крайние волости Брянского уезда и несколько деревень Трубчевского [Карский 1924: 79, 80].

Zasięg funkcjonowania gwar białoruskich na pograniczu białorusko-rosyjskim pokrywa się zatem z mapą 1903 r., którą sporządził sam J. Karski ponad dwadzieścia lat wcześniej. W tym okresie nie zmienił zatem znacząco swoich założeń w odniesieniu do terytorium funkcjonowania białoruszczyzny.

Ważną postacią, z punktu widzenia badania gwar na pograniczu białorusko-rosyjskim, był P. Buzuk. Pracował zarówno na uniwersytecie, jak też w Akademii Nauk. W niniejszym artykule chciałbym zwrócić uwagę na dwie jego publikacje. Pierwsza to monografia nosząca tytuł: *Спроба лінгвістычнае географіі Беларусі. Ч 1. Фонэтыка і морфалёгія. Вып. 1. Гаворкі цэнтральнае і ўсходняе Беларусі і суседніх мясцовасьцяў Украіны і Вялікараціі ў першай чверці XX ст.*, która została wydana w 1928 r. przez Instytut Białoruskiej Kultury w Mińsku. Na początku publikacji P. Buzuk podkreśla duże znaczenie badań geolingwistycznych i poddaje w wątpliwość wcześniejsze badania lingwistów, którzy granice wyznaczali na podstawie jednej czy kilku cech fonetycznych. Jego zdaniem, dokładne wyznaczenie granicy pomiędzy dialektami języków nie jest możliwe bez szczegółowego określenia zasięgu poszczególnych cech fonetycznych czy gramatycznych. P. Buzuk pisał:

праводзячы граніцу між дзьвумя славянскімі мовамі на спрэчнай тэрыторыі пераходных дыялектаў, мы можам толькі базавацца на параўнаньні даных дыялектаў з літаратурнымі мовамі; адкінуўшы адзнакі, агульныя абедзьвюм мовам, мы далей павінны параўнаць колькасьць прымет данага цікавачага нас дыялекту, агульных для адной літаратурнай мовы, з колькасьцю рыс, існуючых у другой з гэтых дзьвюх літаратурных моў. Іншыя спосабы азначэньня граніц зьяўляюцца менш здавальняючымі [Бузук 1928: 4].

Badacz nie odrzuca jednak chęci wyznaczenia takowych granic, ale warunkuje to dokładnym prześledzeniem szeregu cech, które z jednej strony są typowe dla języka białoruskiego, z drugiej dla rosyjskiego czy ukraińskiego. Lingwista opracował również wiele map ukazujących zasięg poszczególnych cech, tłumacząc podtytuł swojej publikacji następującymi słowami: “Некаторыя ізоглэсы ўрэзваюцца вельмі далёка ў тэрыторыі вялікарусаў і ўкраінцаў” [Бузук 1928: 6].

Na podstawie swoich szczegółowych badań postrzegał zatem terytorium funkcjonowania języka białoruskiego jako wykraczające poza ówczesne granice administracyjne Białoruskiej SRR. Lingwista, przy analizie poszczególnych cech fonetycznych czy morfologicznych opisywał szczegółowo ich zasięg, porównując badania innych dialektologów z wynikami swoich ekspedycji terenowych.

Efektom takich badań dialektologicznych jest m.in. publikacja pt. *Да характарыстыкі паўночна-беларускіх дыялектаў. Гутаркі Невельскага і Вяліскага наветаў*, wydanej w 1926 r. w Mińsku przez Instytut Białoruskiej Kultury [Бузук 1926]. Lingwista wymienił szereg cech typowo białoruskich dla powiatu newelskiego, występujących także na północ od Newla, opisał również powiat wieliski, położony na północny wschód od Newla, podkreślając, że występują tam te same elementy, co w gwarach powiatu newelskiego z wyjątkiem kilku cech. Zaznaczył także, że statystycznie liczba elementów białoruskich na badanych obszarze jest mniejsza niż na ziemiach wchodzących w skład Białoruskiej SRR, ale i tak przeważają one nad liczbą cech typowych dla języka rosyjskiego:

Бязумоўна, зьменшыўся лік, якім вызначаюцца адносіны колькасьці характэрных беларускіх зьяў да колькасьці зьяў, больш уласцівых суседняй паўночна-вялікарасійскай падмове, ці наагул расійскай мове, але колькасць першых, г.зн. беларускіх асаблівасцяў ўсё-ткі пераважае [Бузук 1926: 13].

P. Buzuk powiat newelski i część wieliskiego zaliczył zatem do białoruskojęzycznych. Na kolejne badania północnych rubieży d. Wielkiego Księstwa Litewskiego z punktu funkcjonowania gwar białoruskich przyjdzie poczekać prawie sto lat (por. dalej badania M. Jankowiaka i pracowników Instytutu Językoznawstwa NANB przeprowadzane od 2014 r.).

Powojenne prace lingwistów białoruskich

Lata powojenne przyniosły szybki rozwój dialektologii białoruskiej, przede wszystkim w zakresie geografii lingwistycznej, tworzenia atlasów dialektologicznych i słowników. Z drugiej strony widoczna była tendencja

do niewychodzenia w badaniach dialektologicznych poza administracyjne granice Białoruskiej SRR¹. W swoich publikacjach białoruscy lingwiści rzadko poruszali kwestię gwar białoruskich poza granicami Białorusi. Temat ten był też zazwyczaj pomijany w podręcznikach do dialektologii. Jako przykład można podać publikację z 1980 r., tj. czasów względnej swobody w badaniach – *Беларуская дыялекталогія* Eweliny Blinawej i Ewdokii Miacielskiej [Блінава, Мяцельская 1980]. Autorki omawiają cechy gwar funkcjonujących tylko w granicach Białoruskiej SRR. Odnosi się to również do rozdziału poświęconego ugrupowaniom gwar białoruskich na terytorium Białorusi [Блінава, Мяцельская 1980: 201–206]. Zwracali już na to uwagę badacze polscy [Barszczewska, Jankowiak 2012; Kozłowska-Doda 2016].

Podobne podejście zauważalne jest także w chrestomatii dialektologii białoruskiej, która obejmuje tylko gwary występujące w granicach republiki [*Хрэстаматыя беларускай дыялекталогіі* 1962].

Ogromne znaczenie dla dialektologii białoruskiej miał rozwój badań geolingwistycznych. Kompleksowe zbieranie materiałów z całego obszaru Białoruskiej SRR umożliwiło szczegółowe zmapowanie szeregu cech fonetyczno-gramatycznych, składniowych i leksykalnych. Monumentalną pracą jest tutaj *Дыялекталогічны атлас беларускай мовы*, wydany w Mińsku w 1963 r. pod redakcją Rubena Awaniesowa. Poza zamieszczonymi trzema mapami (zasięg historycznych plemion, mapa J. Karskiego z 1903 r. oraz mapa Moskiewskiej Komisji Dialektologicznej z 1914 r.) nie dowiemy się nic o gwarach białoruskich funkcjonujących poza granicami administracyjnymi republiki. Takie podejście wynikało zapewne z dwóch powodów – po pierwsze z braku szczegółowych badań w tym zakresie w sąsiednich krajach, po drugie – z polityki władz.

Niezmiernie ważną pracą jest *Лінгвістычная геаграфія і групойка беларускіх гаворак* przygotowana pod redakcją R. Awaniesowa, K. Atrachowicza (Kandrata Krapiwy) i J. Mackiewicz. Wydane zostały dwie publikacje pod tym tytułem – pierwsza to książka z opisem (1968), druga to atlas (1969). Przy opisie cech i ukazaniu ich zasięgu autorzy ograniczyli się z dialektem północno-wschodnim tylko do granic Białoruskiej SRR. Jeden niewielki rozdział poświęcony został związkom tego dialektu z gwarami po rosyjskiej stronie granicy. Autorzy mówią o występowaniu tam pewnych cech białoruskich, ale nie piszą o przynależności części Smoleńszczyzny czy południowej Pskowszczyzny do obszaru białoruskojęzycznego:

¹ Wyjątek stanowiły wspólne z Polakami, Litwinami i Łotyszami badania terenowe (latach 70. i 80. XX w.), które posłużyły do wydania *Słownika białoruskich gwar północno-zachodniej Białorusi i jej pogranicza*. Gwary wschodniosłowiańskie na obszarze Polskiej Republiki Ludowej były z kolei badane przez sławistów z Warszawy, Białegostoku czy Lublina.

Гаворкі паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы знаходзяцца ў цеснай сувязі з гаворкамі, якія пашыраюцца далей на ўсход у межах РСФСР. <...> адны з'явы ўласцівы паўночна-ўсходняму дыялекту беларускай мовы, другія – беларускай мове ў цэлым [Лінгвістычная геаграфія 1968: 216, 217].

Ważną rolę w badaniach nad językiem białoruskim odegrała emigracja², a przykładem jest m.in. postać Jana Stankiewicza. W okresie międzywojennym pracował w Polsce, po II wojnie światowej wyemigrował do USA i wiele z jego prac było publikowanych w Nowym Jorku. Poruszał on także kwestię zasięgu gwar białoruskich na pograniczu białorusko-rosyjskim. Według lingwisty gwary Pskowszczyzny i Twerszczyzny należy uznać za krywickie (tj. białoruskie) z dużymi wpływami języka rosyjskiego, przede wszystkim na poziomie leksykalnym [Станкевіч 1951a: 21–22]. Północną granicę zasięgu etnosu białoruskiego wyznaczył po linię jeziora Pskowskiego na północ od Peczory [Станкевіч 1952: 24]. Uczony wyodrębnił cztery dialekty języka białoruskiego: północno-wschodni, południowo-zachodni, wileńsko-oszmiański oraz środkowy. Jego zdaniem, dialekt północno-wschodni znacząco wykraczał poza granice administracyjne ówczesnej Białoruskiej SRR, tj. rozpoczął się w powiecie połockim (nieco na zachód od miasta) i ciągnął się na północ i wschód, obejmując całą Pskowszczyznę, zachodnią część Twerszczyzny, na wschodzie całą Smoleńszczyznę [Станкевіч 1951b: 117–121].

Prace naukowe białoruskiej emigracji tego okresu wykazywały się zdecydowanie białoruskocentrycznym podejściem do zagadnienia granic etnicznych i językowych Białorusi i w niektórych aspektach mocno różniły się od prac wydawanych w okresie powojennym w granicach Białoruskiej SRR. Poza J. Stankiewiczem kwestie zasięgu gwar białoruskim poruszali na emigracji także M. Ahniawida, Andrej Bahrowicz czy Uładzimir Hłybinny.

Prace lingwistów białoruskich po 1991 roku

Spośród podręczników do dialektologii omówione zostaną dwie pozycje. Pierwsza pt. *Беларуская і руская дыялекталогія* wyszła w 1992 r., czyli tuż po rozpadzie ZSRR, a autorami są Wolha Hulickaja, Miłaja Hulicki, Lidzija Zlobin i Zinaida Rudakouskaja [Гуліцкая, Гуліцкі, Злобін, Рудакоўская 1992]. Autorzy w swojej pracy omówili cechy fonetyczne, morfologiczne, składniowe i leksykę gwar białoruskich tylko w granicach państwa. Ostatni rozdział poświęcony został ugrupowaniu gwar białoruskich i rosyjskich. Lingwiści przyjęli podział zaproponowany przez Warszawę Orłową i Kapitolinę

² Więcej zobacz w monografii Niny Barszczewskiej pt. *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы* [Баршчэўская 2004].

Zacharową i w publikacji dla grupy zachodniej omówili typowe cechy, których większość jest charakterystyczna dla białoruskiego języka literackiego i / lub północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego [Гуліцкая, Гуліцкі, Злобін, Рудакоўская 1992: 238, 239]. Nie wspomina się o historycznej przynależności tych gwar do białoruskiego obszaru językowego czy nawet o przejściowym białorusko-rosyjskim charakterze.

Kolejnym podręcznikiem jest publikacja autorstwa Aliaksandra Krywickiego pt. *Дыялекталогія беларускай мовы*, która wyszła w Mińsku w 2003 r. Charakterystyce pod względem cech fonetyczno-gramatycznych, składniowych i leksykalnych poddane zostały tylko gwary funkcjonujące w granicach kraju. Białoruski językoznawca krótko omówił badania m.in. rosyjskich lingwistów w odniesieniu do pogranicza białorusko-rosyjskiego. Badacz, w zasadzie, przyjął obecnie obowiązujący podział dialektów rosyjskich za K. Zacharową i W. Orłową:

На аснове матэрыялаў Рускага дыялекталагічнага атласа К.Ф. Захаравай і В.Г. Арловай распрацавана новая групоўка гаворак у складзе рускай мовы і складзена новая дыялекталагічная карта рускай мовы ў Еўропе. Да гаворак рускай мовы на гэтай карце аднесены ўсе гаворкі тэрыторыі Расійскай Федэрацыі ў яе дзяржаўных межах зараз, у тым ліку і беларускія гаворкі іх мінулае этнагістарычнае агульнасці [Крывіцкі 2003: 248–249].

A. Krywicki uznawał zatem ethnohistoryczne granice występowania gwar białoruskich w przeszłości, ale współcześnie przyjął ogólnie obowiązujący podział, tj. uznanie granicy administracyjnej za granicę funkcjonowania gwar białoruskich i rosyjskich na pograniczu białorusko-rosyjskim.

Szczegółowiej pograniczem białorusko-rosyjskim z punktu widzenia cech składniowych zajmowała się Swiatłana Procharawa. Jest autorką szeregu publikacji o tej tematyce, m. in. *Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: ареально-типологическое исследование* (Mińsk 1991) oraz *Еще раз о языковой непрерывности* (Mińsk 2002) [Прохорова 1991; 2002]. Lingwistka uznawała gwary zachodniej Smoleńszczyzny za przejściowe białorusko-rosyjskie:

Сопоставив данные говоров с белорусским и украинским материалом, с данными других славянских, а также балтийских языков, мы пришли к выводу, что в силу исторических причин говоры рассматриваемой территории на синтаксическом, как и на других уровнях, сформировались как переходные русско-белорусские [Прохорова 1991: 100].

Ogromne zasługi w badaniach gwar białoruskich mają pracownicy Instytutu Językoznawstwa im. Jakuba Kołasa dawnej Narodowej Akademii Nauk Białorusi (dziś Instytut działa w ramach Centrum Badań Kultury, Języka i Literatury Narodowej Akademii Nauk w Mińsku). W ostatnich latach

przeprowadzili kilka ekspedycji dialektologicznych tak na terytorium Polski, jak też w regionach Federacji Rosyjskiej przygranicznych z Białorusią. W lipcu 2016 r. odwiedzili rejon gorodocki obwodu witebskiego i newelski obwodu pskowskiego³, a w lipcu 2017 r. rejon wierchniedźwiński obwodu witebskiego oraz rejon siebieski obwodu pskowskiego⁴. Wyjazdy na pogranicze białorusko-rosyjskie były organizowane w ramach międzynarodowego projektu pt. *Лінгвістычны ландшафт руска-беларускага пагранічча: сучасны стан і гістарычная рэтраспектыва* (2016–2018). W sierpniu 2022 r. z kolei zorganizowali ekspedycję do rejonu kościukowickiego obwodu mohylewskiego i kilku wsi rejonu suraskiego obwodu briańskiego⁵.

Ekspedycje te zasługują na szczególną uwagę, przerwały bowiem bardzo długi okres braku takich badań ze strony lingwistów białoruskich. Efektem są publikacje, jak *Лінгвістычны ландшафт віцебска-пскоўскага памежжа: агульнае і адрознае ў сродках сучаснага дыялектнага маўлення* [Курцова 2017] czy wybór tekstów z rejonu newelskiego i siebieskiego obwodu pskowskiego, zamieszczony w piątym tomie *Dialektologii białoruskiej [Беларуская дыялекталогія: матэрыялы і даследаванні 2018]*.

Prace rosyjskich lingwistów okresu sowieckiego

W rosyjskim językoznawstwie okresu sowieckiego opracowanych zostało wiele podręczników do dialektologii rosyjskiej. Podręczniki dla studentów zazwyczaj nie tylko odzwierciedlają ogólnie przyjęte trendy w badaniach środowiska naukowego, ale nierzadko także korelują z uwarunkowaniami polityczno-ideologicznymi. Pierwszą publikacją, na którą warto zwrócić uwagę, jest książka Rubena Awaniesowa pt. *Очерки русской диалектологии*, wydana w Moskwie w 1949 r., czyli niedługo po zakończeniu II wojny światowej. W okresie tym dominował jeszcze nurt badań z okresu przedwojennego i prym wiodli doświadczeni lingwiści, działający jeszcze w czasach carskich. W rozdziale z analizą gwar południoworosyjskich lingwista wydzieliła tylko trzy grupy – północną, wschodnią i południową oraz podkreśla złożoność w wyznaczeniu dokładnej granicy pomiędzy nimi ze względu na zróżnicowane uwarunkowania historyczno-społeczne [Аванесов 1947: 227]. Lingwista porównuje dialekty wschodniosłowiańskie (białoruskie, ukraińskie i rosyjskie) pod względem struktury, ale nie opisuje zasięgu granic pomiędzy gwarami

³ W ekspedycji udział wzięli: W. Kurcowa, S. Lipnickaja, I. Kapylou z Instytutu Językoznawstwa NANB oraz S. Myznikow i W. Kryłowa z Instytutu Badań Lingwistycznych RAN.

⁴ W ekspedycji udział wzięli: W. Kurcowa, S. Lipnickaja, I. Kapylou z Instytutu Językoznawstwa NANB, S. Myznikow i W. Kryłowa z Instytutu Badań Lingwistycznych RAN.

⁵ Na podstawie informacji przekazanych przez dr W. Kurcową, kierowniczkę Zakładu Dialektologii i Geografii Lingwistycznej Instytutu Językoznawstwa NANB.

białoruskimi i rosyjskimi. R. Awaniesow w tym okresie przyjmował podział terytorialny zaproponowany we wcześniejszych opracowaniach.

W swoim podręczniku z 1949 r. doświadczony lingwista nie odważył się zaliczyć przejściowych gwar pskowskich do rosyjskiego areału językowego – nie zostały one uwzględnione w charakterystyce.

Na szczególną uwagę zasługują monumentalne prace naukowe stworzone przez P. Rastorgujewa, który pochodził ze Staroduba, znajdującego się obecnie w zachodniej części obwodu briańskiego Federacji Rosyjskiej. Gwara pogranicza białorusko-ukraińsko-rosyjskiego była zatem językiem rodzinnym badacza zasłużonego tak dla dialektologii białoruskiej, jak i rosyjskiej. Lingwista, który urodził się jeszcze w czasach carskich (gubernia czernihowska), pracował w kilku miejscach, tak w Białoruskiej SRR, jak i w Rosji, dlatego często zaliczany jest do grona i białoruskich, i rosyjskich lingwistów.

Poniżej zwrócona zostanie uwaga na trzy ważniejsze jego publikacje odnoszące się do Briańszczyzny i Smoleńszczyzny. Najstarsza z nich to monografia pt. *Северско-белорусский говор. Исследование в области диалектологии и истории белорусских говоров* [Расторгуев 1927]. Lingwista w swojej publikacji określił podstawę analizowanych gwar jako białoruską, co związane było z faktem zamieszkiwania w przeszłości tych ziem przez Siewierzan. Już sam tytuł określa przynależność opisywanych narzeczy do białoruszczyzny. Jak czytamy na początku publikacji:

Северско-белорусским говором в настоящей работе назван говор, находящийся на территории бывших северных уездов Черниговской губернии, т. е. говор Стародубского, Мглинского. Суражского и Новозыбковского уездов, и говор западной полосы Трубчевского уезда б. Орловской губернии <...>.

Название говора Северско-белорусским впервые вводится здесь и является одним из выводов, к каким приводит его изучение. До сих пор этот говор не выделялся в особую группу и относился исследователями к общей массе северо-восточных белорусских говоров. К северо-восточным белорусским относит его акад. Е.Ф. Карский и составители Карты русского языка в Европе [Расторгуев 1927: 3].

Niewątpliwie jedną z najbardziej rozpoznawalnych prac P. Rastorgujewa jest jego monumentalna monografia pt. *Говоры на территории Смоленщины*, która wyszła drukiem w Moskwie w 1960 r. [Расторгуев 1960]. We wstępie książki lingwista podkreśla, że jego zadaniem nie jest dokładne określenie zasięgu gwar białoruskich względem rosyjskich i że dla jego rozważań w tej publikacji nie stanowi to kluczowego zagadnienia. Autor pisze, że pod terminem Smoleńszczyzna rozumie terytorium, które wchodziło w skład ziem smoleńskich Krywiczków okresu od XI do XII w. i znajduje odzwierciedlenie w licznych badaniach archeologicznych. Dalej badacz zwraca uwagę na fakt,

że analizowane przez niego gwary nie mają jednolitego charakteru z dialektologicznego punktu widzenia i część z nich jest zaliczana przez badaczy przełomu XIX i XX w. do gwar białoruskich, inne do środkowych wielkoruskich a jeszcze inne do przejściowych białorusko-rosyjskich [Расторгуев 1960: 3]. Lingwista pisał dalej:

Особый интерес представляет первая группа говоров, занимающая большую часть территории Смоленщины <...>. Исследованию этой основной группы говоров посвящается предлагаемая работа. Средневеликорусским говором и говором, переходным от белорусских к южновеликорусским, будут посвящены отдельные исследования, продолжающие данную работу [Расторгуев 1927: 4].

Dalej lingwista podkreśla, że badania przeprowadzone w latach trzydziestych XX w. pokrywają się z wynikami ekspedycji autorów *Опыта диалектологической карты русского языка в Европе* – N.N. Durnowo, N.N. Sokołowa i D.N. Uszakowa [Расторгуев 1927: 10]. Można zatem założyć, że P. Rastorgujew, podążając za wcześniejszymi badaczami, zaliczał większą część Smoleńszczyzny do obszaru białoruskojęzycznego.

Trzecią publikacją jest *Словарь народных говоров западной Брянщины*, wydany w Mińsku w 1973 r., już kilkanaście lat po śmierci P. Rastorgujewa [Расторгуев 1973]. Jak czytamy we wstępie do słownika, idea jego powstania pojawiła się już w 1903 r. Na podstawie dalszych rozważań lingwisty widzimy, że jego podejście do opisu gwar zachodniej Briańszczyzny zmieniło się wraz z upływającym czasem. Kilkadziesiąt lat po wydaniu publikacji *Северско-белорусский говор* czytamy, że, zdaniem P. Rastorgujewa, należy je nazywać południowowielkoruskimi, które powstały na podstawie białoruskiej:

Особенно усиливается оно [влияние, т.е. wpływ języka rosyjskiego] после Великой Октябрьской социалистической революции: постепенно говоры современной Западной Брянщины утрачивают черты старой своей основы и в непрерывном изменении приобретают южновеликорусский характер. Исходя из этого, говоры современной Западной Брянщины следует называть южновеликорусскими (развивавшимися в прошлом и развивающимися в настоящем) на белорусской основе. Назвать их смешанными нельзя – здесь мы имеем не смешение языковых факторов, а постепенное вытеснение белорусских явлений южновеликорусскими [Расторгуев 1973: 19].

Dalej lingwista podkreśla, że gwar zachodniej Briańszczyzny nie powinno się nazywać przejściowymi od białoruskich do południowowielkoruskich, bowiem nie charakteryzują ich cechy (tzn. wielkoruskie) typowe dla zachodniej Briańszczyzny. Badacz krytykuje również podejście innych uczonych, jak Piotra Kuzniecowa, który określił je gwarami rosyjskimi z elementami białoruskimi [Расторгуев 1973: 19].

Na przykładzie trzech publikacji R. Rastorgujewa (1927, 1960 i 1973) widać, jak zmieniał się jego podejście odnośnie do przynależności badanych gwar. W starszych pracach traktował je jako białoruskie, w późniejszych już jako rosyjskie, choć podkreślał ich historyczne, białoruskie pochodzenie.

Przełomowe okazały się badania i założenia dwóch rosyjskich lingwistek – K. Zacharowej i W. Orłowej, które w 1970 r. wydały książkę pt. *Дуалектное членение русского языка* [Захарова, Орлова 1970]. Badaczki napisały, że na podstawie najnowszych badań z zakresu geografii lingwistycznej dostrzegły złożoność w określeniu granicy pomiędzy białoruszczyzną a dialektami rosyjskimi [Захарова, Орлова 1970: 33], ale dalej uzasadniają słuszność przyjęcia granicy administracyjnej jako linii zasięgu występowania gwar białoruskich i rosyjskich:

Приведенные факты свидетельствуют о том, что на протяжении национального периода существования восточнославянских языков черты, общие для двух соседних языков (в нашем случае русского и белорусского), вошли в органическое сочетание с элементами языковых систем каждого из этих языков и не могут считаться при описанных условиях территориального распространения характерными преимущественно для одного из этих языков. Этим и объясняется принятая в данной работе в основном возможность проведения языковой границы по линии границы государственной [Захарова, Орлова 1970: 33].

Od tego momentu w rosyjskiej dialektologii powszechnie przyjęto ich podejście co do granicy zasięgu występowania gwar białoruskich i rosyjskich, a narzecza zachodniej Briańszczyzny, zachodniej Smoleńszczyzny i południowe ziemie obwodu pskowskiego zakwalifikowane zostały jako grupa zachodnia dialektu południowego języka rosyjskiego. Wszystko to jest wynikiem przemyślanej polityki językowej byłego ZSRR ukierunkowanej na zawężenie roli języków innych narodów niż rosyjskiego.

Prace lingwistów rosyjskich po 1991 roku

We współczesnych pracach dialektologów rosyjskich podejście do zagadnienia granicy zasięgu gwar białoruskich i rosyjskich nie zmieniło się w stosunku do czasów sowieckich. Najlepszym wyznacznikiem trendów i założeń badawczych są podręczniki akademickie, wydawane z myślą o studentach filologii rosyjskiej czy dla slawistów. To właśnie na ich podstawie budowana jest wiedza studentów i narzucane oficjalne punkty widzenia. Pierwszym przeanalizowanym podręcznikiem jest *Русская диалектология* wydana pod red. Leonida Kasatkina przez Instytut Języka Rosyjskiego im. W.W. Winogradowa Rosyjskiej Akademii Nauk [Касаткин 2005]. Na załączonej na str. 252 mapie widać, że obszar Briańszczyzny, zachodniej Smoleńszczyzny, jak i południowe

ziemie obwodu pskowskiego, należące w przeszłości do guberni witebskiej, zaliczone zostały przez autorów podręcznika do strefy zachodniej dialektu południoworosyjskiego. W krótkim opisie brak jest wzmianki, że wymienione poniżej cechy są typowe również dla języka i gwar białoruskich. Autorzy wymieniają następujące cechy typowe dla strefy zachodniej [Касаткин 2005: 256]:

- postać zaimków osobowych 3. osoby liczby pojedynczej i mnogiej z jotą, typu: *jon* 'on', rzadziej *ўена, ўены*⁶,
- postać zaimka osobowego 3. osoby liczby mnogiej z akcentowaną końcówką *-у*: *оны, ўены*,
- obecność joty w podstawie zaimków wskazujących, typu: *майа – туйу* oraz *тойе*,
- rozpowszechnienie konstrukcji z użyciem przyimka *s / z* w konstrukcjach typu: *вылес с ямы, приехал з Москвы* zamiast ogólnorosyjskiej postaci przyimka *из*;
- konstrukcje z użyciem imiesłowu typu: *поезд ушовши*.

Jak widać z zamieszczonych powyżej cech dialektalnych, równie dobrze można by je przypisać dialektom białoruskim. Na str. 265 z kolei autorzy wymieniają cechy typowe dla zachodniej grupy dialektu południowego [Касаткин 2005: 265]:

- akanie dysymilatywne typu żyzdryńskiego,
- występowanie tzw. *ў* niezgłoskotwórczego w wyrazach, np. *дала – даў, воўк*,
- postać rzeczowników w mianowniku liczby mnogiej z akcentowaną końcówką typu: *городы, браты, лесы*,
- akcentowane końcówki przymiotników na *-yj* oraz *-ej*, np. *малодый, молодэй, плохэй* i in.,
- postać zaimka wskazującego: *тэй*,
- postać nieregularnych czasowników *дать* i *есть*: *дасу, ўесу*,
- liczebniki 2, 3 i 4 łączące się z mianownikiem liczby mnogiej: *два мужики, три столы*,
- partykuła pytająca *czy*: *ми*.

Jak widać, spośród ośmiu cech wymienionych przez autorów podręcznika wszystkie osiem jest typowych dla północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego. Autorzy nie tylko nie nazwali ich białoruskimi, ale również nie wspomnieli, że są to cechy wspólne z białoruszczyzną.

Drugim przeanalizowanym podręcznikiem jest *Русская диалектология* autorstwa Sofii Pożarickiej, a wydana przez Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M.W. Łomonosowa [Пожарицкая 2005]. Autorka przy opisie strefy zachodniej dialektu południoworosyjskiego zamieściła więcej cech niż we wspomnianym powyżej podręczniku, są to:

⁶ Przykłady wyrazów pochodzą z analizowanego podręcznika.

- akanie dysymilatywne (*тръва, дъла*),
- jakanie dysymilatywne typu żyzdryńskiego,
- występowanie dźwięcznego, fryktywnego h (*парога*),
- wymiana v na ŭ niezgłoskotwórcze (*карова – кароўка, кароў*),
- wymowa chw na miejscu f: *хверма*,
- występowanie protetycznego w: *восинь, вулица*,
- wymiana l na ŭ krótkie: *поўка, поў*,
- twarde spółgłoski c i cz: *цыган, чыста*,
- wymowa miękkich d' i t' z dziekaniem i ciekaniem: *т'ёт'я, д'яд'я*,
- wymowa dawnej joty jako spółgłoski wzdłużonej, typu: *свиння, плаття*,
- twarda wymowa spółgłosek wargowych w wygłosie: *голуп, сем, кроф*,
- uproszczenie grup spółgłoskowych w wygłosie, typu: *гось*,
- asymilacja typu: *амман, анна* [Пожарицкая 2005: 229–231].

Spośród cech gramatycznych typowych dla białoruszczyzny lingwistka wymieniła następujące:

- formy przymiotników rodzaju męskiego (na -yj) i rodzaju żeńskiego (na -ej): *молодэй, молодый*,
- końcówki dopełniacza przymiotników na -oho, -oha lub -aha,
- występowanie zaimków w postaci *табе, сабе*,
- formy zaimków osobowych z jotą, np. *яна, яны*,
- formy rodzaju żeńskiego w przypadkach zależnych zaimka *тот*: *тая, одна, тую, одну*,
- formy czasowników typu: *идеш, идеть, идем, идете* oraz: *ходють, спорють, пашуть*,
- postać czasownika zakończonego na tylnojęzykowe: *неку – некёш, некёт*,
- postać bezokolicznika czasowników: *плесть, сечь, печь*,
- postać postfiksu w czasownikach zwrotnych na -sia: *садыся*,
- imiesłowu na -wszy: *пришовши* [Пожарицкая 2005: 230–231].

Jak widać z przytoczonych powyżej przykładów, poza kilkoma cechami, absolutna większość jest typowa dla północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego. Student zapoznający się z podręcznikiem nie dowie się jednak, że są to cechy typowe dla białoruszczyzny. Poniżej wymienionych cech rosyjska lingwistka zamieściła przykład tekstu gwarowego, który bez problemu mógłby być zakwalifikowany jako północno-wschodni dialekt języka białoruskiego:

- А ти чула ты, што Іваніхін сын жаниўся?
- Ти праўда? А божа ш мой, јон жа дужа м'яладэй [Пожарицкая 2005: 230, 231].

Trzecim podręcznikiem jest *Русская диалектология* wydana w Moskwie w 2006 r. pod redakcją Władimira Kolesowa [Колесов 2006]. W odróżnieniu od poprzednich dwóch podręczników, autorzy wspominają o trudnościach

w klasyfikacji zachodniej grupy dialektu południoworosyjskiego i przejściowym białorusko-rosyjskim jej charakterze:

Западная группа определяется с наибольшими трудностями, поскольку в регионе их распространения довольно много говоров, переходных от русских к белорусским (особенно в западной части Смоленской и Брянской областей), а в остальных отмечаются частные особенности речи, выделяющие только данные говоры и нигде более не встречающиеся [Колесов 2006: 36].

Ze współczesnych badań warto zwrócić uwagę na publikacje Anastasii Ryko, która bada gwary pogranicza białorusko-rosyjskiego z rosyjskiej strony granicy – tak obszar Smoleńszczyzny, jak i południowych ziem obwodu pskowskiego. Badaczka porównuje statystycznie występowanie cech uznawanych za białoruskie i rosyjskie w gwarach pogranicza witebsko-pskowskiego czy mohylewsko-smoleńskiego. Na przykład w artykule pt. *Между русским и белорусским: говоры Невельского района Псковской области* [Рыко 2018: 318] autorka pisze o dialekcie gorodocko-newelskim, ale nie przypisuje go do konkretnego języka – białoruskiego czy rosyjskiego:

Таким образом, можно заключить, что некоторая нивелировка диалектных черт под влиянием русского и белорусского литературных языков в говорах по разные стороны государственной границы наблюдается, но происходит это лишь на некоторых участках системы и не всегда ярко выражено, что позволяет по-прежнему говорить о существовании единого городоцко-невельского диалекта, независимо от того, к какому языку относится данный конкретный говор [Рыко 2018: 318].

Przeciwstawne podejście do dawnych prac dialektologów reprezentują rosyjskie badaczki Irina Bukrinskaja, Olga Karmakowa, Aleksandra Ter-Awaniesowa. Po przeprowadzeniu ekspedycji dialektologicznych w rejonie newelskim w Rosji i gorodockim po białoruskiej stronie granicy, dokonały szczegółowej analizy wybranych cech fonetycznych, morfologicznych i leksyki, uznając, że obszar narzeczy newelskich i gorodeckich stanowi jeden dialektalny areał – tzw. *городоцко-невельский диалект*. Dalej autorki stwierdzają, że powstał on na bazie dialektu pskowskiego, na co ukazuje właśnie specyficzna leksyka oraz fonetyczne, morfologiczne i akcentuacyjne cechy [Букринская, Кармакова, Тер-Аванесова 2008: 163; Букринская, Кармакова, Тер-Аванесова 2017]. W ten sposób część północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego uznana została za dialekt rosyjski, u podstaw którego leżą narzecza pskowskie.

Jak widać z przytoczonych powyżej prac lingwistów rosyjskich, widoczna jest zmiana podejścia wynikająca z jednej strony z postępującej rusyfikacji, zmiany metod badawczych, dostępności materiałów z zakresu geografii

lingwistycznej, z drugiej zaś strony czynników pozanaukowych, tj. polityki językowej. Początkowo gwary południowej Pskowszczyzny, zachodniej Smoleńszczyzny czy zachodniej Briańszczyzny uznawane były za białoruskie (czasy carskie, okres międzywojenny i pierwsze lata powojenne), poprzez uznanie granicy państwowej za granicę występowania gwar białoruskich i rosyjskich (od lat 60. XX w.) po próby „oderwania” części północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego do obszaru rosyjskojęzycznego (ostatnie lata).

Prace polskich lingwistów

Polscy lingwiści w zdecydowanej większości skupieni byli na badaniu polszczyzny północnokresowej i południowokresowej oraz językowego pogranicza polsko-białoruskiego czy Polesia. W okresie międzywojennym, jak i powojennym nie powstały poważniejsze prace, które traktowałyby o językowym pograniczu białorusko-rosyjskim. Szczególnie w okresie powojennym, funkcjonowania ZSRR, domena ta była zarezerwowana głównie dla lingwistów ze Wschodu. Jako przykład postużyć może ogólna praca Władysława Kuraszkiewicza pt. *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej* wydana w latach 60. XX w., a traktująca o dialektach języka białoruskiego, rosyjskiego i ukraińskiego. W okresie tym wydano trzy podobne książki, poświęcone dialektom języków wschodniosłowiańskich, zachodniosłowiańskich i południowosłowiańskich⁷.

Gwarom białoruskim w swojej publikacji badacz poświęcił łącznie 4,5 strony [Kuraszkiewicz 1963: 75–79]. Polski lingwista zamieścił również kilka stron na temat formowania się narzeczy wschodniosłowiańskich w przeszłości. Jak pisze sam Kuraszkiewicz w przedmowie, korzystał on z publikacji wydanych przez takich dialektologów, jak m.in.: R. Awaniesow, P. Buzuk, N. Durnowo czy J. Karski. Badacze ci reprezentowali jeszcze starą, przedwojenną szkołę, uznając zasięg funkcjonowania gwar białoruskich dalej na wschód niż granica administracyjna Białoruskiej SRR. Na załączony pod koniec książki mapie pt. „Rozwój narzeczy wschodniosłowiańskich w XII–XVI wieku” Kuraszkiewicz poza narzeczem północno-wschodnim białoruskim wyznaczył jeszcze narzecza przejściowe białorusko-rosyjskie, które obejmują Smoleńszczyznę i tereny przylegające do współczesnej granicy Białorusi. Dialektolog nie opisał jednak kwestii zasięgu gwar na pograniczu białorusko-rosyjskim, nadmieniając tylko, że

⁷ Trzy wspomniane publikacje były opracowane i wydane głównie z myślą o studentach kierunków sławistycznych i polonistów.

Narzecze północno-wschodnie nawiązuje do gwar rosyjskich szerokim pasem gwar przejściowych: na północy do narzecza północnorosyjskiego, pskowskiego, a na wschodzie do narzecza południoworosyjskiego, kursko-orłowskiego [Kuraszkiewicz 1963: 75].

Polski lingwista dostrzegł zatem ogromne trudności w jednoznacznym zaklasyfikowaniu sporego obszaru pogranicznego i interesujący nas obszar zaliczył do przejściowych gwar białorusko-rosyjskich.

Bardzo ważną publikacją, wydaną już współcześnie, bo w 2007 r., jest monografia wieloautorska pt. *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, przygotowana pod red. Elżbiety Smułkowej i Anny Engelking. Publikacja jest efektem wieloletniego projektu badawczego pt. *Pogranicza Białorusi: historia, kultura, język*, który był realizowany w latach 2001–2006 w ramach Międzynarodowej Szkoły Humanistycznej przy Ośrodku Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego [Pogranicza Białorusi 2007]. W 2004 r. badania terenowe odbyły się w obwodzie mohylewskim i witebskim na Białorusi, czyli objęły pogranicze białorusko-rosyjskie⁸. W monografii znalazło się sześć artykułów poświęconych temu pograniczu, z czego cztery odnoszą się bezpośrednio do gwary tego obszaru: *Wokół pojęcia pogranicza. Wschodnie i zachodnie pogranicze Białorusi w ujęciu porównawczym* [Smułkowa 2007]; *Лінгвістычны і сацыялінгвістычны характар беларускага памежжа. Да пастаноўкі праблемы* [Будзько 2007], „Po naszymu” – charakterystyka świadomości językowej mieszkańców pogranicza białorusko-rosyjskiego [Getka 2007], *Zakres funkcjonowania języka białoruskiego i stan zachowania gwary na przykładzie wybranych miejscowości w okolicach Horek w obwodzie mohylewskim* [Jankowiak 2007].

E. Smułkowa porównuje pogranicze wschodnie z zachodnim, wskazując na różnice religijne i podkreśla, że pomimo rozpadu ZSRR i pojawienia się granicy państwowej pomiędzy Białorusią i Federacją Rosyjską nie dostrzega się rozróżnienia, w wypowiedziach mieszkańców często podkreślana była jedność badanego terenu ze Smoleńszczyzną [Smułkowa 2007: 11, 12]. Lingwistka dalej pisze w następujący sposób:

Jak wynika z przytoczonych rozmów, mieszkańcy wschodniej Mohylewszczyzny zachowują poczucie łączności etnicznej ze Smoleńszczyzną, której pograniczny charakter językowy z białoruskim substratem wykazał swego czasu Rastorgujew w monografii *Говоры на тэрыторыі Смоленишны* [Smułkowa 2007: 12].

⁸ W badaniach na pograniczu białorusko-rosyjskim udział wzięło kilkadziesiąt badaczy, z lingwistów byli to m.in. Elżbieta Smułkowa, Joanna Darczewska (obecnie Joanna Getka) i Mirosław Jankowiak z Warszawy oraz Iryna Budźko, Helena Kazancewa i Olga Guszczewa (obecnie Nestel) z Mińska.

Iryna Budźko w swoim artykule opisuje między innymi charakter gwary pogranicza białorusko-rosyjskiego, opierając się na rozważaniach terminologicznych polskich lingwistów:

З прыведзенага ў табліцы матэрыялу вынікае *пераходны* характар гаворак усходняй Магілёўшчыны (нагадваем, што на дыялекталагічнай карце Яўхіма Карскага 1903 г., а таксама на дыялекталагічнай карце Мікалая Дурнава (1914 і 1927 гг.) Бранскія і Смаленскія гаворкі аднесеныя да беларускіх). Аднак сёння лінгвістычная сітуацыя ў рэгіёне значна змянілася, і звязана гэта з наслаеннем на пераходную сістэму гаворкі элементаў рускай мовы, якая вывучаецца ў школах, гучыць у сродках масавай камунікацыі і т. д., такім чынам, падмуркавая *пераходная* лінгвістычная сістэма ў выніку ўплыву сацыяльных фактараў набывае элементы мяшанага маўлення [Будзько 2007: 265, 266].

Na mieszany, białorusko-rosyjski charakter współczesnej gwary zwraca uwagę i Joanna Getka w swojej publikacji:

I rzeczywiście, określenie dialektu jako „mieszaniny” języka białoruskiego i rosyjskiego opiera się na konkretnych przesłankach, wykazując znaczną systemowość: ów pas gwar mieszanych łączy w sobie cechy północno-wschodnich dialektów białoruskich i zachodnich dialektów rosyjskich [Getka 2007: 283]

Mirosław Jankowiak w swojej publikacji przyjmuje opcję historycznego pochodzenia gwar białoruskich na terenie Smoleńszczyzny czy Briańszczyzny:

Zgodnie z ogólnie przyjętą klasyfikacją okolice Horek leżą w pasie dialektów północno-wschodniej Białorusi (grupy wschodniomohylewskiej). W granicach współczesnej Białorusi obejmują one tereny sięgające na północy od granicy z Łotwą, na zachodzie po linię Wilejka – Smolewicz – Swiętłogorsk – Dobrusz aż do granicy białorusko-ukraińsko-rosyjskiej na południu, natomiast na wschodzie opiera się o granicę rosyjską. Poza granicami kraju dialekty te sięgają na tereny Łatgalii, a na wschodzie po Smoleńsk i Briańsk [Jankowiak 2007: 294].

Dalej lingwista zwraca uwagę na zmiany odbywające się w ostatnim czasie, tj. postępującą mocną rusyfikację:

W perspektywie czasu widać więc przejście od jednojęzyczności (gwary o charakterze przejściowym, białorusko-rosyjskim), poprzez dwujęzyczność (gwara o cechach mieszaniny i lokalny język rosyjski), ponownie do jednojęzyczności (lokalny język rosyjski). W aspekcie diachronicznym można więc mówić o przechodzeniu kolejnych pokoleń od gwary do języka rosyjskiego. Zjawisko to jest widoczne również na poziomie systemu językowego – wraz ze zmianą wieku rośnie natężenie cech rosyjskich, czyli gwara prymarna ulega nasyceniu rusycyzmami.

O zjawisku tym na terytorium sąsiadującym z naszymi badaniami (tj. na Briańszczyźnie) wspominał już wiele dziesiątków lat temu rosyjski językoznawca

Paweł Rastorgujew, zaznaczając, że podstawą ich uformowania był język białoruski, a nie rosyjski [Jankowiak 2007: 313].

Kolejną książką poświęconą gwarom białoruskim jest *Dialektologia białoruska* autorstwa dvojga warszawskich białorutenistów, tj. Niny Barszczewskiej i Mirosława Jankowiaka [Barszczewska, Jankowiak 2012]. Pierwszy w historii polskiej slawistyki podręcznik do dialektologii białoruskiej swym charakterem wykracza poza typowe kompendium wiedzy dla studentów. Autorzy poświęcili cały odrębny rozdział gwarom białoruskim, funkcjonującym obecnie poza granicami administracyjnymi Białorusi, tj. w Polsce, na Litwie, na Łotwie, w Federacji Rosyjskiej i na Ukrainie. Gwarom białoruskim na obszarze Rosji europejskiej poświęcono aż osiem stron, z przybliżeniem zarysu dziejów regionu, historii badań tego pogranicza oraz specyfiki gwar na obszarze Briańszczyzny, Smoleńszczyzny i południowych ziem obwodu pskowskiego. N. Barszczewska i M. Jankowiak podkreślają nienaukowe podejście wielu rosyjskich dialektologów, którzy za granice występowania gwar białoruskich i rosyjskich przyjmują granicę administracyjną pomiędzy Białorusią i Federacją Rosyjską:

Pokazuje to na pewną tendencję występującą w badaniach dialektologów, przede wszystkim rosyjskich. Odrzucają oni dawne etnohistoryczne granice, które uformowały zasięg gwar białoruskich na tym obszarze, a przynajmniej szeregu cech językowych białoruskich, i pozwalają sobie na uproszczenie w postaci potraktowania współczesnej granicy administracyjnej jako symbolicznej granicy pomiędzy gwarami białoruskimi a rosyjskimi. Podejście takie, mające podtekst polityczny, jest z naukowego punktu widzenia niebezpieczne: będzie promować stereotypowy, niezgodny z historyczno-etnicznymi uwarunkowaniami obraz zasięgu gwar tych dwóch języków, czytelny jedynie dla wąskiej grupy doświadczonych dialektologów [Barszczewska, Jankowiak 2012: 171].

Dalej lingwiści charakteryzują wybrane cechy gwar po rosyjskiej stronie granicy na podstawie dostępnych publikacji, w tym *Dialektologicznego Atlasu Języka Rosyjskiego* [ДАРЯ 1986], ukazujące na białoruski charakter:

W gwarach występujących w zachodniej części Federacji Rosyjskiej, tj. przylegających do Białorusi, występuje szereg cech, które można uznać za typowo białoruskie lub charakterystyczne dla białoruskiego dialektu północno-wschodniego, pomimo że wielu obecnych dialektologów rosyjskich nazywa je np. „zachodnioruskimi”. Niewątpliwie jednym z czynników, które wpłynęły na ten fakt jest to, że obszar ów wchodził w granice Wielkiego Księstwa Litewskiego, a następnie Rzeczypospolitej, co ułatwiało procesy migracyjne i powiększający się obszar występowania białoruszczyzny [Barszczewska, Jankowiak 2012: 171].

N. Barszczewska z Katedry Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego w swoich pracach naukowych nawiązywała do badań lingwistów emigracyjnych,

opisujących historyczny zasięg występowania gwar białoruskich, które obecnie znajdują się m.in. w granicach Federacji Rosyjskiej – byli to m.in. M. Ahniawida, A. Bahrowicz, U. Hłybinny czy J. Stankiewicz. Przykładem może być artykuł pt. *Тэрытарыяльны абсяг беларускай народнай мовы – погляд з далёкага замежжа* [Баршчэўская 2012]. Lingwistka wielokrotnie podkreślała dawne etnohistoryczne granice zasięgu języka białoruskiego i gwar białoruskich w swoich publikacjach i wystąpieniach konferencyjnych.

Jedyny artykuł poświęcony Smoleńszczyźnie powstał na bazie istniejących publikacji, napisał go M. Jankowiak: *Gwary białoruskie na zachodniej Smoleńszczyźnie – dzieje agonii* [Jankowiak 2013]. Badacz podkreśla metodologiczną złożoność w dokładnym określeniu granicy:

Jednak w przypadku gwar i dialektów widoczne są już pewne trudności, pogranicza charakteryzuje bowiem często obszar występowania gwar przejściowych czy mieszanych, co pozostawia, w zależności od przyjętej metodologii, duże pole do dyskusji. Niewątpliwie wyznaczenie zasięgu występowania gwar białoruskich i rosyjskich na pograniczu białorusko-rosyjskim należy do najbardziej skomplikowanych zagadnień w dialektologii białoruskiej, dlatego też szereg językoznawców przyjmuje tu granicę państwową⁹ (Kryvitskii 2003, 249), „rozwiązując” problem naukowy przy pomocy nienaukowych argumentów [Jankowiak 2013: 316].

Jak dalej pisze polski lingwista, gwary zachodniej Smoleńszczyzny zostaną w artykule scharakteryzowane z białoruskiego punktu widzenia, tj. etnohistorycznej przynależności do białoruskiego obszaru językowego. Lingwista wylicza szereg cech fonetycznych, morfologicznych, składniowych oraz leksykalnych typowych dla języka białoruskiego i / lub północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego. W podsumowaniu autor podkreśla z jednej strony wysoki poziom zrusyfikowania gwar na zachodniej Smoleńszczyźnie, z drugiej strony ich historyczną podstawę, tj. uformowanie się na substracie białoruskim, a nie rosyjskim [Jankowiak 2013: 329].

W ostatnich latach jedynym polskim badaczem, który eksplorował gwary białoruskie na obszarze Federacji Rosyjskiej, jest autor niniejszego artykułu. W latach 2004 i 2005 M. Jankowiak odbył dwie ekspedycje na południowe ziemie obwodu pskowskiego, czyli terytorium, które niegdyś wchodziło w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej. Na podstawie około 20 godzin nagrań z powiatu siebieskiego i newelskiego powstało kilka publikacji: *Współczesne gwary białoruskie na południowej Pskowszczyźnie. Rejon newelski; Говоры Себежскаго і Невельскаго раёнаў Псковскай абласці як прымер беларусско-рускіх пераходных (смяшаных) дыялектаў;*

⁹ Podejście takie jest zrozumiałe w kontekście funkcjonowania w sąsiedztwie państwa imperialistycznego. Cenzura nie pozwalała na pisanie o gwarach poza granicami republiki.

Leksyka pochodzenia bałtyckiego w mieszanych białorusko-rosyjskich gwarach południowej Pskowszczyzny (rejon Siebieża i Newla); Балто-славянские языковые контакты в Невельском районе. [Jankowiak 2015; Янковяк 2015; Jankowiak 2016; Янковяк 2016].

W pierwszym z artykułów lingwista konsekwentnie nawiązywał do etnohistorycznych granic, które odzwierciedlają się do dzisiaj w mowie mieszkańców:

Badania lingwistyczne pokazują, że dawna przynależność ziem do WKL i Rzeczypospolitej do dzisiaj odzwierciedla się w mowie miejscowej ludności, niezależnie od tego, jaką narodowość deklaruje. Pokazują na to np. kompleksowe badania nad językami WKL L. Bednarczuka (np. Bednarczuk 2012) czy prace N. Barszczewskiej i M. Jankowiaka (Баршчэўская 2012; Jankowiak 2013). Szereg białoruskich cech dialektalnych, występujących w gwarach na terytorium współczesnej Federacji Rosyjskiej, a przylegających do granicy białoruskiej, w dużym stopniu pokrywa się z dawnymi granicami WKL i Rzeczypospolitej (Barszczewska, Jankowiak 2012: 171). Przykładem może być np. granica gwar białoruskich z rosyjskimi gwarami pskowskimi, która przebiegała niegdyś pomiędzy byłą gubernią witebską (dawne ziemie Rzeczypospolitej) a gubernią pskowską (Imperium Rosyjskie) [Jankowiak 2015a: 214].

Lingwista wylicza szereg cech fonetycznych, morfologicznych, składniowych i leksykalnych, które są typowe dla języka białoruskiego i / lub północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego. W podsumowaniu M. Jankowiak stwierdza, że:

Gwary regionu newelskiego stanowiły niegdyś jeden obszar dialektalny z północną Białorusią i łotewską Łatgalią (por. historyczną gubernię witebską). Do dzisiaj zachowało się wiele cech wspólnych, jednak poziom interferencji z językiem rosyjskim jest zdecydowanie mocniejszy w Rosji niż na terytorium Białorusi, czy nawet Łatgalii (por. Jankowiak 2009).

Z punktu widzenia rozważań nad definicją przejściowego lub mieszanego charakteru dialektu (za E. Smułkową) gwary rejonu newelskiego dawniej charakteryzowała ich przejściowość. Obecnie większa część kryteriów wskazuje na charakter mieszany, podobnie jak w przypadku gwar białoruskich na Łotwie [Jankowiak 2015: 227].

Podobne podejście lingwista zaprezentował i w kolejnym artykule traktującym o bałtyzmach w gwarach białoruskich na południowej Pskowszczyźnie: „Gwary na badanym obszarze, zaliczane wcześniej do białoruskich, mają obecnie charakter mieszany, białorusko-rosyjski” [Jankowiak 2016a: 73]. M. Jankowiak poruszył również kwestię gwar przeniesionych z obszaru guberni witebskiej i Inflant na terytorium Pytałowa obwodu pskowskiego (dawniej rejon Abrene, w okresie międzywojennym należący do Łotwy):

Najprawdopodobniej gwary białoruskie na analizowanym obszarze pojawiły się wraz z osadnictwem z innych regionów Łotwy (z Łatgalii) po reformie

rolnej 1922 roku oraz razem z robotnikami sezonowymi przyjeżdżającymi z północnej części Polski. Obydwie grupy ludności były zapewne dwujęzyczne, tj. posługiwały się w większości przypadków gwarami białoruskimi i polszczyzną północnokresową [Jankowiak 2020: 44].

W badaniach polskich lingwistów można wydzielić trzy aspekty poruszane w kontekście pogranicza białorusko-rosyjskiego. Pierwszy z nich to mocne podkreślanie uwarunkowań etnohistorycznych i historycznego białoruskiego charakteru gwar, tj. powstania ich na bazie białoruszczyzny (publikacje N. Barszczewskiej i M. Jankowiaka), metodologicznych rozważań nad przejściowym / mieszanym charakterem pogranicznych gwar (E. Smułkowa, M. Jankowiak) oraz postępujących procesów rusyfikacyjnych, obejmujących w pierwszej kolejności leksykę (E. Smułkowa, M. Jankowiak). Polscy lingwiści z jednej strony przyjmują zatem podejście etnohistoryczne (tj. białoruskie pochodzenie gwar), z drugiej strony nie uciekają od rozważań metodologicznych nad przejściowym czy mieszanym charakterem tychże narzeczy.

Podsumowanie

Na podstawie przedstawionych powyżej publikacji lingwistów pochodzących z trzech krajów można wydzielić kilka okresów. Okres pierwszy odnosi się do czasów carskich, okresu międzywojennego oraz pierwszych lat powojennych, kiedy to większość dialektologów białoruskich, jak i rosyjskich interesujące nas gwary nazywała białoruskimi lub przejściowymi białorusko-rosyjskimi. Zazwyczaj podkreślano z jednej strony powstanie ich na bazie białoruszczyzny w nawiązaniu do czasów Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej, a z drugiej strony przejściowy białorusko-rosyjski charakter – ze względu na występujące w nich cechy fonetyczno-gramatyczne, jak też proces powstawania dialektów wschodniosłowiańskich.

Drugi okres wyznaczony przeze mnie, to czasy ZSRR, szczególnie od momentu intensywnego rozwoju badań geolingwistycznych i dzięki powstającym atlasom, zmapowaniu obszarów gwarowych i wyznaczeniu zasięgu licznych izofonów, izomorf, jak też cech składniowych i leksyki. Punktem zwrotnym były tutaj publikacje rosyjskich naukowczyń – K. Zacharowej i W. Orłowej. W r. 1970 zaproponowały one uznanie zasięgu granic administracyjnych pomiędzy Białoruską i Rosyjską SRR jako granic gwar białoruskich i rosyjskich. Okres ten charakteryzował się mocnymi wpływami ideologicznymi i politycznymi w nauce. W zasadzie od tego czasu absolutna większość rosyjskich dialektologów przyjęła takie założenie i trzyma się go w publikacjach naukowych i podczas publicznych wystąpień z referatami na konferencjach. W rozmowach nieoficjalnych, kularowych, przyznają jednak nierzadko, że podział taki jest sztuczny i naukowo wątpliwy.

Trzeci okres to lata po rozpadzie ZSRR, czyli od r. 1991 do teraz. Rosyjska dialektologia pozostała przy założeniach zaproponowanych przez K. Zacharową i W. Orłową, pomimo, przynajmniej oficjalnego, uwolnienia nauki od polityki i ideologii partyjno-komunistycznej. Doskonale pokazują to podręczniki do dialektologii rosyjskiej – to w nich bowiem zawiera się oficjalnie przyjęty zakres terminów i założeń teoretycznych.

Nowością jest zaproponowane przez trzy lingwistki – I. Bukrińską, J. Karmakową i A. Ter-Awaniesową stwierdzenie, że dialekt gorodocko-newelski powstał na bazie dialektu pskowskiego, co jest jednoznaczne z odrzuceniem założenia, że północno-wschodnie rubieże obecnej Białorusi historycznie mają białoruski charakter. Przyjęcie tego założenia może oznaczać, że część dialektologów będzie uznawało fragment Białorusi za historycznie rosyjskojęzyczny.

Ostatnie 30 lat trudno jest określić pod tym względem w odniesieniu do białoruskiego językoznawstwa. Dialektolodzy białoruscy rzadko organizowali ekspedycje dialektologiczne poza granicami Białorusi. Wyjątkiem były badania na terytorium Polski, Litwy i Łotwy. W ostatnich latach pracownicy Instytutu Językoznawstwa Centrum Badań Białoruskiej Kultury, Języka i Literatury NANB przeprowadzili eksploracje na terytorium obwodu pskowskiego i briańskiego, a także badają je i opisują z punktu widzenia dialektologii białoruskiej. Z rozmów kularowych wiadomo, że część dialektologów białoruskich przyjmuje podejście etnicznohistoryczne i gwary funkcjonujące przy granicy z Białorusią uznaje za białoruskie, choć w publikacjach zagadnienie jest przemilczane lub przyjmowany jest podział zaproponowany przez K. Zacharową i W. Orłową.

Polscy lingwiści z kolei najotwarciej mówią o białoruskości gwar funkcjonujących przy granicy Białorusi z rosyjskiej strony, ale podkreślają postępujący proces ich rusyfikacji, jak też poddają pod dyskusję charakter gwar (rozważania teoretyczne nad przejściowym i mieszanym charakterem).

O ile opisywanie badanych gwar na pograniczu białorusko-rosyjskim jako białorusko-rosyjskich przejściowych, mieszanych czy białoruskich z elementami rosyjskimi należy traktować jako dyskusję naukową (punkt widzenia zależy od przyjętych terminów i metod badawczych), to zastosowane przez większość rosyjskich dialektologów założenie, że granica administracyjna jest granicą zasięgu gwar białoruskich i rosyjskich należy traktować jako rozwiązanie pozanaukowe, wpływające z polityki ideologicznej. O ile rozdzielenie języków literackich / ogólnych (białoruskiego, rosyjskiego, ukraińskiego) nie budzi wątpliwości, to gwary pograniczne już nastroczają pewnych problemów teoretyczno-metodologicznych. Ścisłe wyznaczenie granicy dziś jest trudne lub wręcz niemożliwe. Nawet użycie elementów statystyki nie rozwiązuje definitywnie problemu. Wraz z przemieszczaniem się zmienia się nasycenie cech

dialektu A czy dialektu B, ale też powstaje pytanie, ile cech fonetycznych czy morfologicznych powinno być zanotowanych, aby przypisać dialekt do konkretnego języka.

Stosowanie w dialektologii rosyjskiej nienaukowego rozwiązania kwestii zasięgu gwar ma jeszcze jeden aspekt – ideologiczno-dydaktyczny. O ile doświadczony dialektolog zdaje sobie sprawę ze złożoności problemu, o tyle student filologii już niekoniecznie. Brak nawet niewielkiej wzmianki w wielu podręcznikach o tym, że większość cech typowych dla strefy zachodniej dialektu południoworosyjskiego jest typowa też dla języka białoruskiego i / lub północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego należy traktować jako świadome przemilczanie uwarunkowań etnohistorycznych, co działa niekorzystnie na naukowy obraz języka białoruskiego i pozytywnie na wyobrażenie na temat zasięgu języka rosyjskiego.

Zebrane w ostatnim czasie liczne materiały oraz powstające korpusy gwarowe, jak i wydane słowniki gwarowe dają coraz większą szansę na kompleksową analizę także z arealnego punktu widzenia. Sporo informacji przynosi nam *Dialektologiczny Atlas Języka Rosyjskiego* [ДАРЯ 1986] – zasięg niektórych cech pokrywa się w przybliżeniu z dawnymi granicami Wielkiego Księstwa Litewskiego i I Rzeczypospolitej. Dlatego bardzo ważne są dwa aspekty, pierwszy – badania pogranicznych gwar także z punktu widzenia białoruszczyzny, drugi – tworzenie atlasów gwar białoruskich poza granicami Republiki Białorusi. Przedstawienie białoruskich cech fonetycznych, morfologicznych czy składniowych w pogranicznych narzeczach obszaru Federacji Rosyjskiej, na Łotwie czy na Litwie jeszcze dokładniej ukaże wspólne obszary i da możliwość zwerifikowania założeń wielu dialektologów białoruskich, polskich i rosyjskich.

References

- Avanesov Ruben. 1947. *Očerki russkoj dialektologii*. Moskva: Gosudarstvennoje učebno-pedagogičeskoje izdatel'svto Ministerstva prosveščeniya RSFSR [Аванесов Рубен. 1947. *Очерки русской диалектологии*. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР].
- Ânkovâk Miroslav. 2015. *Govory Sebežskogo i Nevel'skogo rajonov Pskovskoj oblasti kak primer belorusko-russkich perechodnych (smešannych) dialektov (224–226)*. V: *Aktual'nyê problemy russkoj dialektologii. K 100-letiu izdaniâ Dialektologičeskoj karty russkogo jazyka v Evrope. Tezisy dokladov Meždunarodnoj naučnoj konferencii 30 oktobra – 01 noâbrjâ 2015 g.* Moskva: Rossijskaâ akademiâ nauk. Institut russkogo jazyka im. V.V. Vinogradova [Янковяк Мирослав. 2015. *Говоры Себежского и Невельского районов Псковской области как пример белорусско-русских переходных (смешанных) диалектов (224–226)*. В: *Актуальные проблемы русской диалектологии. К 100-летию издания Диалектологической карты русского языка в Европе. Тезисы докладов Международной научной конференции 30 октября – 01 ноября 2015 г.* Москва: Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова].

- Ânkovâk Miroslav. 2016. *Balto-slavjanskije âzykovyê kontakty v Nevel'skom rajone*. „Nevel'skij sbornik” 22: 111–121 [Янковяк Мирослав. 2016. *Балто-славянские языковые контакты в Невельском районе*. „Невельский сборник” 22: 111–121].
- Barščeŭskaja Nina. 2004. *Belaruskaja èmigracija – abaronca rodnaè movy*. Varšava: Katèdra belaruskaj filâlègii Varšaŭskaga universitèta [Баршчэўская Ніна. 2004. *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы*. Варшава: Катэдра беларускай філялёгіі Варшаўскага ўніверсітэта].
- Barščeŭskaja Nina. 2012. *Tèryтарыjalny absiag belaruskaj narodnaj movy – pogliad z dalèkaga zamežža*. „Studia Białorutenistyczne” 6: 217–232 [Баршчэўская Ніна. 2012. *Тэрытарыяльны абсяг беларускай народнай мовы – погляд з далёкага замежжа*. „Studia Białorutenistyczne” 6: 217–232].
- Barszczewska Nina, Jankowiak Mirosław. 2012. *Dialektologia białoruska*. Warszawa: SOW / Instytut Slawistyki PAN.
- Belaruskaja dyâlektoligija: matèryâly i dasledavanni*. 2018. Vyp. 5. Minsk: Belaruskaja navuka [Беларуская дыялекталогія: матэрыялы і даследаванні. 2018. Вып. 5. Мінск: Беларуская навука].
- Blinava Èvelina, Mâcel'skaâ Èŭdokiâ. 1980. *Belaruskâ dyâlektoligija*. Minsk: Vyšèjšaja škola [Блінава Эвеліна, Мяцельская Эўдокія. 1980. *Беларуская дыялекталогія*. Мінск: Вышэйшая школа].
- Budz'ko Iryna. 2007. *Lingvistyčny i sacyâlingvistyčny charakter belaruskaga pamežža. Da pastanoŭki prablemy (259–280)*. W: *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. 2007. Red. E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa: Wydawnictwo DIG / Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego [Будзько Ірына. 2007. *Лінгвістычны і сацыялінгвістычны характар беларускага памежжа. Да пастаноўкі праблемы (259–280)*. W: *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. 2007. Red. E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa: Wydawnictwo DIG / Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego].
- Buzuk Pëtr. 1926. *Da charaktarystyki paŭnočna-belaruskich dyâlektaj. Gutarki Nevel'skaga i Vâliskaga pavetaŭ*. Mensk: Instytut belaruskâ kul'tury [Бузук Пётр. 1926. *Да характарыстыкі паўночна-беларускіх дыялектаў. Гутаркі Невельскага і Вяліскага павеатаў*. Менск: Інстытут беларускае культуры].
- Buzuk Pëtr. 1928. *Sproba lingvistyčnaè geografii Belarusi. Č. 1. Fonetyka i morfolègija*. Vyp. 1. *Gavorki central'naè i ŭschodnâè Belarusi i susednich mâscovascâj Ukrainy i Vâlîkarasii ŭ peršaj čverci XX st.* Mensk: Instytut belaruskâ kul'tury [Бузук Пётр. 1928. *Спроба лінгвістычнае географіі Беларусі. Ч 1. Фонэтыка і морфалёгія*. Вып. 1. *Гаворкі цэнтральнае і ўсходняе Беларусі і суседніх мясцовасьцяў Украіны і Вялікарасіі ў першай чверці XX ст.* Менск: Інстытут беларускае культуры].
- Bukrinskaja Irina, Karmakova Olga, Ter-Avanesava Aleksandra 2008. *Govory belorusko-russkogo pogranič'â*. „Issledovaniâ po slavânskoj dialektologii” 13: 120–179 [Букринская Ирина, Кармакова Ольга, Тер-Аванесова Александра 2008. *Говоры белорусско-русского пограничья*. „Исследования по славянской диалектологии” 13: 120–179].
- Bukrinskaja Irina, Karmakova Olga, Ter-Avanesava Aleksandra 2017. *Izoglossy pskovskovitebskogo pogranič'â*. Pod red. N. Bol'sakovoju, L. Kostučuk. Pskov [Букринская Ирина, Кармакова Ирина, Тер-Аванесова Александра 2017. *Изоглоссы псковско-витебского пограничья*. Под ред. Н. Большаковой, Л. Костючук. Псков].
- Dal' Vladimir. 1880. *Tolkovoj slovar' živago velikorusskago âzyka*. Peterburg-Moskva [Даль Владимир. 1880. *Толковый словарь живаго великорусскаго языка*. Петербург-Москва].

- Dyâlektalagičny atlas belaruskaj movy*. 1963. Pad rëd. R.I. Avanesava. Minsk [Дыялекталогічны атлас беларускай мовы. 1963. Пад рэд. Р.І. Аванесава. Мінск].
- Durnovo Nikolaj, Sokolov Nikolaj, Ušakov Dmitrij. 1915. *Opyt dialektologičeskoj karty ruskogo Źyka v Evropě*. Moskva: Sinodal'naâ tipografiiâ [Дурново Николай, Соколовъ Николай, Ушаков Дмитрий. 1915. *Опыт диалектологической карты русского языка въ Европѣ*. Москва: Синодальная типография].
- Chrëstamatyâ belaruskaj dyâlektologii*. 1962. Pad rëd. R.I. Avanesava i M.V. Biryly. Minsk: Vydavectva akadëmii navuk Belaruskaj SSR [Хрэстаматыя беларускай дыялекталогіі. 1962. Пад рэд. Р.І. Аванесава і М.В. Бірылы. Мінск: Выдавецтва акадэміі навук Беларускай ССР].
- Getka Joanna. 2007. „Po naszymu” – charakterystyka świadomości językowej mieszkańców pogranicza białorusko-rosyjskiego (281–292). W: *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. 2007. Red. E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa: Wydawnictwo DIG / Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Golubovskij Piotr. 1895. *Istorâ Smolenskoj zemli do načala XV v.* Kiëv [Голубовский Пётръ. 1895. *Исторя Смоленской земли до начала XV в.* Киев].
- Gulickaâ Vol'ga, Gulicki Mikalaj, Zlobin Lidziâ, Rudakoŭskaâ Zinaida. 1992. *Belaruskâ i ruskaâ dyâlektologija*. Minsk: Vyšëjšaja škola [Гуліцкая Вольга, Гуліцкі Мікалай, Злобін Лідзія, Рудакоўская Зінаіда. 1992. *Беларуская і руская дыялекталогія*. Мінск: Вышэйшая школа].
- Jankowiak Mirosław. 2007. *Zakres funkcjonowania języka białoruskiego i stan zachowania gwary na przykładzie wybranych miejscowości w okolicach Horek w obwodzie mohylewskim* (293–316). W: *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. 2007. Red. E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa: Wydawnictwo DIG / Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Jankowiak Mirosław. 2013. *Gwary białoruskie na zachodniej Smoleńszczyźnie – dzieje agonii*. „Slavia. Časopis pro slovansku filologii”, roč. 82, sešit 3: 315–332.
- Jankowiak Mirosław. 2015. *Współczesne gwary białoruskie na południowej Pskowszczyźnie. Rejon newelski*. „Slavia. Časopis pro slovansku filologii”, roč. 84, sešit 2: 213–231.
- Jankowiak Mirosław. 2016. *Leksyka pochodzenia bałtyckiego w mieszanych białorusko-rosyjskich gwarach południowej Pskowszczyzny (rejon Siebieża i Newla)*. „Acta Baltico-Slavica” 40: 73–92.
- Jankowiak Mirosław. 2020. *Leksyka obcego pochodzenia w gwarach rosyjskich rejonu pytałowskiego Federacji Rosyjskiej* (37–46). W: *Slovanské dialekty v jazykovém kontakcie. Nářeční lexikum v pomezí oblastech v minulosti a současnosti*. Ed. M. Jankowiak, M. Vašíček. Praha: Slovanský ústav AV ČR.
- Karskij Evfimij. 1903. *Ėtnografičeskaâ karta belarusskago plemeni*. S.-Peterburg [Карский Евфимий. 1903. *Этнографическая карта бѣлорусскаго племени*. С.-Петербургъ].
- Karskij Evfimij. 1924. *Russkaâ dialektologiâ*. Leningrad: Knigoizdatel'stvo Sejatel' E.V. Vysockogo [Карский Евфимий. 1924. *Русская диалектология*. Ленинград: Книгоиздательство Сеятель Е.В. Высоцкого].
- Karskij Evfimij. 2006. *Belorusy. Tom 1. Vvedenië v izučenië jazyka i narodnoj slovesnosti*. Minsk: Belaruskâ èncyklopediâ [Карский Евфимий. 2006. *Белорусы. Том 1. Введение в изучение языка и народной словесности*. Минск: Беларуская энцыклапедыя].
- Kasatkin Leonid (pod red.). 2005. *Russkaâ dialektologiâ*. Moskva: Akademiâ / Institut ruskogo Źyka im. V.V. Vinogradova [Касаткин Леонид (под ред.). 2005. *Русская*

- диалектология. Москва: Академия / Институт русского языка им. В.В. Виноградова].
- Kolesov Vladimir. 2006. *Ruskaâ dialektologiâ*. Moskva: Drofa [Колесов Владимир. 2006. *Русская диалектология*. Москва: Дрофа].
- Kozłowska-Doda Jadwiga. 2016. *Białoruś jako pogranicze a pogranicza Białorusi: zarys problematyki badań językoznawczych z przełomu XX i XXI*, „Studia Białorutenistyczne” 10: 235–262.
- Kuraszkiewicz Władysław. 1963. *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kryvicki Alâksandr. 2003. *Dyâlektologiâ belaruskaj movy*. Minsk [Крывіцкі Аляксандр. 2003. *Дыялекталогія беларускай мовы*. Мінск].
- Kurcova Veranika. 2017. *Lingvistyčny landšaft vicebska-pskoŭskaga pamežža: agul’naê i adroznaê ŭ srodkach sučasnaga dyâleknaga maŭlennâ*. (430–439). V: „Slovo i slovar””. Minsk; Četyre četverti. S. 430–439 [Курцова Вераніка. 2017. *Лінгвістычны ландшафт віцебска-пскоўскага памежжа: агульнае і адрознае ў сродках сучаснага дыялектнага маўлення* (430–439). В: *Слово и словарь*. Минск: Четыре четверти].
- Lingvistyčnaâ geagrafiâ i grupoŭka belaruskich gavorak*. 1968. Pad rэд. R.I. Avanesava, K.K. Atrachoviča (Крапівы), J.F. Mackevič. Minsk [Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. 1968. Пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Атраховіча (Крапівы), Ю. Ф. Мацкевіч. Мінск].
- Lingvistyčnaâ geagrafiâ i grupoŭka belaruskich gavorak*. 1969. Pad rэд. R.I. Avanesava, K.K. Atrachoviča (Крапівы), J.F. Mackevič. Minsk [Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. 1969. Пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Атраховіча (Крапівы), Ю.Ф. Мацкевіч. Мінск].
- Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. 2007. Red. E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa: Wydawnictwo DIG / Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Ósrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Pożarickaâ Sofja. 2005. *Ruskaâ dialektologiâ*. Moskva: Akademičeskij projekt / Moskovskij gosudarstvennyj universitet im. M.V. Lomonosova [Пожарицкая Софья. 2005. *Русская диалектология*. Москва: Парадигма, Академический проект / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова.
- Prochorova Svetlana. 2001. *Sintaksis perechodnoj russko-beloruskoj zony: areal’no-tipologičeskoje issledovanije*. Minsk: Universitetskoje [Прохорова Светлана. 2001. *Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: ареально-типологическое исследование*. Минск: Университетское].
- Prochorova Svetlana. 2002. *Eščë raz o âzykovej neprerivnosti*. Minsk: Enciklopedyks [Прохорова Светлана. 2002. *Еще раз о языковой непрерывности*. Минск: Энциклопедыкс].
- Rastorguëv Pavel. 1927. *Seversko-beloruskij govor. Issledovanië v oblasti dialektologii i istorii belaruskich govorov*. Leningrad: Izdanië Instituta belarusskoj kul’tury [Расторгуев Павел. 1927. *Северско-белорусский говор. Исследование в области диалектологии и истории белорусских говоров*. Ленинград: Издание Института белорусской культуры].
- Rastorguëv Pavel. 1960. *Govory na territorii Smolenščiny*. Moskva: Izdatel’stvo Akademii nauk SSSR / Institut russkogo âzyka Akademii nauk SSSR [Расторгуев Павел. 1960. *Говоры на территории Смоленщины*. Москва: Издательство Академии Наук СССР / Институт русского языка Академии наук СССР].
- Rastorguëv Pavel. 1973. *Slovar’ narodnych govorov zapadnoj Brâňščiny*. Minsk: Izdatel’stvo Nauka i Technika / Institut âzykoznaniâ im. Âkuba Kolasa Akademii nauk Belarusskoj

- SSR [Расторгуев Павел. 1973. *Словарь народных говоров западной Брянщины*. Минск: Издательство Наука и Техника / Институт языкознания им. Якуба Коласа Академии наук Белорусской ССР].
- Ryko Anastasiâ. 2018. *Mezđu russkim i belorusskim: govory Nevel'skogo rajona Pskovskoj oblasti*. „Slověne” 2/2018: 303–320 [Рыко Анастасия. 2018. *Между русским и белорусским: говоры Невельского района Псковской области*. „Slověne” 2/2018: 303–320].
- Smułkowa Elżbieta. 2007. *Wokół pojęcia pogranicza. Wschodnie i zachodnie pogranicza Białorusi w ujęciu porównawczym* (5–14). W: *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. 2007. Red. E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa: Wydawnictwo DIG / Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Stankevič Ān. 1951a. *Крывіччына ў „Толковым словаре жываго велікорускага языка” В. Даля*. „Веда” № 1: 3–26 [Станкевіч Ян. 1951a. *Крывіччына ў „Толковым словаре жываго велікорускага языка” В. Даля*. „Веда” № 1: 3–26].
- Stankevič Ān. 1951b. *Kutok tovu*. „Веда” № 4: 117–121 [Станкевіч Ян. 1951b. *Куток мовы*. „Веда” № 4: 117–121].
- Stankevič Ān. 1952. *Ėtnagrafičnyâ i gıstaryčnyâ terytoryi i granicy Belarusi*. „Веда” № 9–10 (14–15): 257–279 [Станкевіч Ян. 1952. *Этнографічныя і гістарычныя тэрыторыі ў граніцы Беларусі*. „Веда” № 9–10 (14–15): 257–279].
- Šestakov Piotr. 1857. *Geografîâ Smolenskoj gubernii*. Smolensk [Шестаков Піотр. 1857. *Географія Смоленскай губерніі*. Смоленск].
- Zacharova Kapitolina, Orlova Varvara. 1970. *Dialektoje členeniê russkogo âzyka*. Moskva [Захарова Капитолина, Орлова Варвара. 1970. *Диалектное членение русского языка*. Москва].

STRESZCZENIE: W artykule omówiono zasięg występowania gwar białoruskich na pograniczu białorusko-rosyjskim w świetle badań lingwistycznych. Analizie poddane zostały wybrane publikacje obejmujące okres od połowy XIX w., teksty okresu międzywojennego, powojenne czasy ZSRR oraz lata po rozpadzie Związku Sowieckiego. Skupiono się na publikacjach autorów białoruskich, rosyjskich i polskich. Podejście do zagadnienia pogranicza językowego zmieniało się chronologicznie w zależności od przyjętych metod badawczych i rozumienia terminów „gwara przejściowa / mieszana”, rozwoju geografii lingwistycznej, postępującego procesu rusyfikacji oraz czynników polityczno-ideologicznych.

SŁOWA KLUCZOWE: dialektologia, dialekty białoruskie, dialekty rosyjskie, językowe pogranicze białorusko-rosyjskie, gwary przejściowe, ideologia.

АНАТАЦЫЯ: У артыкуле прадстаўлены арэал функцыянавання беларускіх гаворак на беларуска-расійскім памежжы ў святле лінгвістычных даследаванняў. Прааналізаваны выбраныя публікацыі, якія ахопліваюць перыяд ад першай паловы XIX ст., тэксты міжваеннага часу, як і пасляваеннага перыяду Саветаў Саюза і надрукаваныя ў апошні час пасля распаду СССР. Для аналізу выбраны публікацыі беларускіх, расійскіх і польскіх даследчыкаў. Падыход да праблемы моўнага памежжа змяняўся храналагічна, у залежнасці ад прынятых метадалогій, разумення тэрмінаў “пераходныя / змешаныя гаворкі”, развіцця лінгвістычнай геаграфіі, працэсу русіфікацыі і палітычна-ідэалагічных фактараў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: дыялекталогія, беларускія дыялекты, рускія дыялекты, беларуска-расійскае моўнае памежжа, пераходныя гаворкі, ідэалогія.

Data przesłania artykułu: 25.08.2023

Data akceptacji artykułu: 14.09.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Mirośław Jankowiak – Czechy, Akademia Nauk Republiki Czeskiej, Instytut Słowiański; dr hab. nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa; specjalność naukowa: językoznawstwo; zainteresowania naukowe: język białoruski, dialektologia białoruska, język Białorusinów poza granicami Białorusi, pogranicze bałtycko-słowiańskie, polszczyzna północnokresowa.

Adres: Slovanský ústav Akademie věd České republiky, Valentinská 1, 11000 Praha 1, Czechy.

Wybrane publikacje (2022–2023):

1. Jankowiak Mirośław. 2022. *Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego*. Praha.
2. Jankowiak Mirośław, Kascian Kiryl (ed.). 2022. *Belarusian-Latvian Relations from the Past to Nowadays*. Praha.
3. Jankowiak Mirośław. 2022. *Image of a border in the memory of Belarusian-speaking inhabitants of South-Eastern Latvia (201–216)*. In: Jankowiak Mirośław, Kascian Kiryl (ed.). 2022. *Belarusian-Latvian Relations from the Past to Nowadays*. Praha.
4. Jankowiak Mirośław. 2022. *Koncepcja tworzenia Atlasu gwar białoruskich na Łotwie*. „Gwary dziś” 15: 39–45.
5. Янковіак Мірослаў. 2022. *Тапонімы на беларуска-латвійскім памежжы як адлюстраванне гістарычна-этнічных кантактаў (344–354)*. У: *Сучасныя праблемы анамастыкі. Зборнік навуковых артыкулаў*. Вып. 1.